

УДК 8Г1
ББК 83.3(0)5

**БАРРАСИИ ХУСУСИЯТҶОИ АШЪОРИ
БОНУВОНИ СУХАНВАРИ ҶАВЗАИ
АДАБИИ ХУЧАНД ДАР АСРИ XIX ВА
ИБТИДОИ САДАИ XX**

Ҳомидова Шамсия Мирзорустамовна,
докторанти (PhD) ДДХ ба номи акад.
Б. Ғафуров (Тоҷикистон, Хучанд)

**О ВКЛАДЕ ЖЕНЩИН-ПОЭТЕСС В
ФОРМИРОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО
ЦЕНТРА ХУДЖАНДА В XIX - НАЧАЛЕ
XX ВЕКА**

Хамидова Шамсия Мирзорустамовна,
докторант (PhD) ХГУ им. акад.
Б.Ғафурова (Таджикистан, Худжанд)

**ON THE CONTRIBUTION OF WOMEN-
POETESSES INTO A FORMATION OF
KHUJAND LITERARY CENTRE IN THE
XIX-TH-THE BEGINNING OF THE XX-TH
CENTURIES**

Khamidova Shamsiya Mirzorustamovna,
Doctoral student of the department of
classical literature under Khujand State
University named after academician B.
Gafurov (Tajikistan, Khujand)

Калидвожаҳо: таърихи адабиёти тоҷик дар асри XIX ва ибтидои асри XX, бонувони суханвар, ҷавзаи адабии Хучанд, сабки ҳиндӣ, газал, Қамбархони Хучандӣ, Бифазилати Хучандӣ

Дар мақола кӯшиши ба харҷ рафтааст, ки саҳми бонувони суханвари ҷавзаи адабии Хучанд дар инкишофи адабиёти нимаи дувуми асри нуздаҳ то аввали асри бист мавриди назар қарор дода шавад. Таъкид гардидааст, ки дар ин давра дар Хучанд дар умум б нафар шоира зиндагӣ ва эҷод намудаанд, ки 3 нафарашон аз як хонавода буда, асосан дар шеваи мактаби пайравони Бедил ашъор сурудаанд. Ҳамчунин дар эҷодиёти бонувони суханвари ҷавзаи адабии Хучанд дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX гароиши ба намояндагони сабки ироқӣ чун Ҳофизи Шерозиву Абдурахмони Ҷомӣ ва гайраҳо дида мешавад. Дар эҷодиёти бонувони суханвар мавзӯҳои шиқоят аз тақдир мушкили зан, тавсифи аҳли меҳнат, танқиди беадолатиҳои замона, рижориҳои шайхон ва гайра бартарӣ доранд. Баъзе аз шоираҳои мазкур ба ду забон- тоҷикӣ ва туркӣ шеър гуфтаанд.

Ключевые слова: история таджикской литературы, XIX - начало XX века, женщины - литераторы, литературный центр Худжанда, индийский стиль, газель, Камбархон Худжанди, Бифазилат Худжанди

Предпринята попытка определить вклад поэтесс литературного центра Худжанда в развитие литературы второй половины XIX - начала XX столетия. Отмечается, что в указанный период в Худжанде жили и творили шесть поэтесс, три из которых были представительницами одной фамилии и в основном следовали литературному стилю Бедиа. В творчестве женщин-поэтесс литературного центра Худжанда второй половины XIX - начала XX вв. встречаются также стихотворения, созданные в стиле древних поэтов - представителей иракского стиля, таких как Хафиз Ширази, Абдурахман Джамии и других. В творчестве поэтесс литературного центра

Худжанда расматриваемого периода преобладают жалобы на тяжкую долю женщин, воспевание людей труда, критика власть предержащих, лицемерия шейхов и т.д. Некоторые из поэтесс были двуязычными и создавали стихи на таджикском и узбекском языках.

Key words: *history of Tajik literature, the XIX-th- the beginning of the XX-th centuries, women-of-letters, literary centre of Khujand in the XIX-th – the beginning of the XX-th centuries, Indian style, gazel, Kambarhon Khujandi, Bifazilat Khujandi*

The author makes an endeavour to determine the contribution of poetesses of Khujand literary centre into the development of the literature appertaining to the period of the XIX-th - the beginning of the XX-th centuries. It is underscored that in the pointed period there lived and created six poetesses three of whom were representatives of one family, they followed mainly Bedil's literary style. In their creation there occur also certain poems written in the style of ancient poets-representatives of Iranian style, such as Khofiz Shirozi, Abdurahmon Jomi and others. In the literary production of the women-of-letters there prevail complaints for a hard destiny of their sisters, chantings of the people of labour, criticism of the powers that be were sheikhs' hypocrisy and etc. Some of the poetesses were bilingual and created verses both in Tajik and Uzbek languages.

Хучанди бостонӣ яке аз шаҳрҳои қадимтарини Осиёи Миёна ба шумор рафта, ба унвони яке аз марказҳои муътабари илму адабиёт, фарҳангу хунар, ватани донишмандону суҳансароёни соҳибзавқ, ки таърихи беш аз духазорсола дорад, эътироф гардидааст. Мақоми таърихӣ ин шаҳри куҳан ва ҷойгоҳи онро дар тамаддуни башарӣ дар нигоштаҳояшон муаллифони таърихномаву сафарнома, осори ҷуғрофӣи куҳан, аз ҷумла Ёкути Ҳамавий, асарӣ ҷуғрофӣи «Худуд ул олам»-и муаллифаш номаълум, Атомалики Ҷувайнӣ, устод Садриддин Айнӣ, Абдулманнони Насриддин ба таври барҷаста муқаррар намудаанд.

Дар баробари ин, фарзандони адабпарвару фарҳангдӯсти Хучанд Абӯмахмуди Хучандӣ, Маҳастӣ, Зиёуддини Хучандӣ, Шайх Камоли Хучандӣ, Файёзи Хучандӣ, Шайдо, Шӯҳӣ, ҳофизи хушхон ва бастакори маҳбуби халқ Содирхон Ҳофиз, шоир ва олим Ҳочӣ Юсуф, шоири маорифпарвар Тошхоча Асирии Хучандӣ ва имрӯз Фарзонаи Хучандӣ низ мақому эътиборӣ ин диёри қадимиро дар арсаи илму адабиёт ҳамчун зодгоҳи фарҳангу адабиёти бузург нишон додаанд.

Дар ин бора Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чунин зикр кардаанд: “Шӯҳрату номи шаҳри Хучанд бештар тавассути фарзандони барӯманд, олимону орифон ва суҳанварони мумтози он густариш ёфтааст. Мунаҷҷим ва риёзидони маъруф Абӯмахмуди Хучандӣ, табиби ҳозиқ Назируддини Хучандӣ, орифону суҳанварони мумтоз Умар ибни Ҳорун, Маҳастии Хучандӣ, Зиёуддини Порсӣ, Камоли Хучандӣ, инчунин даҳҳо донишмандону фозилоне, ки фаъолияти илмиву адабии онҳо берун аз марзи кишвар мавриди эътибору эҳтироми аҳли илму адаб қарор гирифтаанд, шӯҳрати ин шаҳри қадимаи тоҷиконро дар аксои олам интишор додаанд” (3, 275).

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар шаҳри Хучанд дар қанори дигар шаҳрҳои Фарорудон нуфузи суҳанварон низ бештар гардид, ки дар ин миён ҷойгоҳи бонувони суҳанварро метавон ба таври махсус таъкид намуд.

Нахуст қайди як нукта зарур аст, ки перомуни ҳаёт ва эҷодиёти бонувони соҳибзавқи тоҷик, аз ҷумла занони суҳанвари Хучанд Тоҷӣ Усмон, Эргашалӣ Шодиев, Матлубаи Мирзоюнус, Абдулманнони Насриддин, Мавҷуда Ҷунонова ва муҳаққиқони дигар асару мақолаҳои ҷудоғона ба қалам овардаанд, ки онҳо аз ҷумла рочеш ба ҳаёту фаёлияти баъзе аз занони суҳансарои зодаи ин шаҳр низ баҳс мекунанд. Дар таҳқиқоти ин олимони асосан манзараи куллии адабиёти ҳавзаи Хучанд аз оғоз то ибтидои асри ХХ, аз ҷумла хусусиятҳои ашъори бонувони суҳанвар дар даврони мухталифи инкишофи адабиёти тоҷик мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ҳарчанд дар пажӯҳишоти мазкур ба масъалаи бонувони суҳанварони ин давра низ таваҷҷӯҳ зоҳир шудааст, вале дар бештари онҳо танҳо масъалаҳои умумии рӯзгору осор ва мероси адабии бонувони суҳан мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Дар ин мақола сабъ бар он мешавад, ки муҳимтарин вежагиҳои ашъори бонувони суҳанвари давраи мазкур ва мавзӯю мундариҷаи осори онҳо ба риштаи таҳқиқ қашида шавад, зеро баҳсу баррасии ҳавзаи адабии Хучанд муқаррар месозад, ки дар баробари суҳанварони дигар бонувон низ дар тақмили ҷанбаҳои мухталифи адабиёти ин ҳавза саҳми худро гузоштаанд.

Ба таври умумӣ, аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо дар давраи мавриди таҳқиқи мо 6 - нафар бонувони суҳанвар рӯзгор ба сар бурдаанд. Бештарин сарчашмае, ки дар бораи ҳаёт ва фаёлияти ин шоираҳо маълумот медиҳад, албатта ашъори худӣ онҳост. Аз баррасии эҷодиёти ин занони суҳанвар, шиносӣ бо муҳити зист, ҷаҳонбинии онҳо маълум мегардад, ки бонувони суҳанвар асосан суннатҳои ҳоси адабиёти пешинро идома додаанд.

Яке аз бонувони суҳанвари ин давра Қамбархони Хучандӣ мебошад, ки дар миёнаҳои асри XIX рӯзгор ба сар бурда, бо таҳаллуסי Хучандӣ ашъори худро ба қалам овардааст. Бино ба маълумоти Эргашалӣ Шодиев “Қоимаҳои ая Қамбархони Хучандӣ 68-сол умр дида, таҳминан соли таваллуди ӯ байни солҳои 1810-1820 рост меояд. Аз ин мебарояд, ки шоира дар байни солҳои 1876-1880 вафот кардааст. Ӯ аз гузари Чоршанбеи маҳаллаи Масҷиди Саври Хучанд буда, тамоми ҳаёти худро дар ин шаҳр гузаронидааст. Дар дастанвисе, ки то замони мо омада расида, 49-шеъри шоира, ки аз 800- мисраъ иборат аст, ҷой дорад. Онҳо аз ғазалу мухаммасҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ иборат буда, аз маҳорати баланди ин шоираи зулҳисонайн дарак медиҳанд (7, 13).

Бино ба маълумоти устод Абдулманнони Насриддин Қамбархони Хучандӣ ба толибилмон кутуби аҳком ва адаб низ тадрис мекард. Духтарони ӯ Муаттархон ва Муаззамхон низ дар мактаби модар тарбият гирифта, ба забонҳои тоҷикӣ ва туркӣ ашъор сурудаанд (2, 447).

Аз мутолеаи ашъори Қамбархон ба таври барҷаста маълум мегардад, ки ӯ дар шеър бештар аз хусусиятҳои сабки бедилӣ пайравӣ мекунад. Барои намуна аз як ғазали шоира ду байт зикр мешавад:

Кушода уқдаи дилро бичустам аз насими субҳ,

Шукуфта гунҷаи дилҳо ба гулшан бо сабо муҳтоҷ.

Танам бедалқу поҳоям бараҳна кӯ ба кӯ ғаштам,

Хучандӣ ошиқе ҳастам чу булбул бо наво муҳтоҷ (2,447).

Шеваи таркибсозӣ, дар мисоли “кушоди уқдаи дил”, “насиби субҳ”, “гунҷаи дил” ва истифодаи калимаи “муҳтоҷ” ба сифати радифи ғазал онро ба сабки ҳиндӣ наздик намулдааст.

Муҳимтарин мавзӯоти Қамбархони Хучандиро шикоят аз замона, ҳаёти вазнин, факириву нодорӣ ташкил медиҳанд.

Аз мутолиаи намунаҳои ашъори шоира ба таври барҷаста дар навбати аввал маълум мешавад, ки ӯ дар шароити вазнин, танҳо ва ғарибона умр ба сар бурдааст. Тавре таъкид гардид, дар ҳақиқат шинохти рӯзгори ин бонуи суҳанвар тавассути намунаҳои ашъори ӯ имконпазир аст, ки яке аз ғазалҳои шоира ҳақиқати ин амрро бозгӯӣ мекунад:

*Ба олам аз ҳама ғамҳо фироқи бекаси мушкил,
Зи фикри зиндагӣ ин ҷо фироқи бекаси мушкил.
Асири фурқати ёро, хафифу зору беморо,
Ба ҳар ғамҳо гирифторо, фироқи бекаси мушкил...
Тагофул то ба кай сози ба озори мани мискин?
Ҳабибо, маҳвашо, ҷоно, фироқи бекаси мушкил... (2,450).*

Такрори радифи аҷоибӣ “фироқи бекаси мушкил” дар ин ғазал шарҳи воқеии зиндагонии шоира ба шумор меравад. Чунон ки ба мо маълум аст, дар замони гузашта, қисми зиёди ҷабру ситами замона ба сари занҳо қарор мегирифт. Бинобар ин шоираи пешқадами замон аз ғаму бехуқукии занҳо шикваҳо карда, дунёро ба хонаи ҳасрат ва фитнаҳо монанд мекунад. Азбаски орзуҳои шоира дар ин замони тираву нобасомонӣ ҷомаи амал намепӯшиданд, вай ғарқи дарёи ноумедӣ мегашт.

Қамбархони Хучандӣ яке аз донишмандони замони худ ба ҳисоб мерафт. Ӯ мисли худ шахсони “фозил ва арбоби маънӣ”-ро ҷустуҷӯ мекард, вале дарнаёфта бисёр андӯхгин мешуд.

Дар баробари зуҳури хусусиятҳои сабки ҳиндӣ дар миёни ашъори шоира ғазалҳои низ ба ҷашм мерасанд, ки бо суннатҳои хоси ғазалсароии қудамо ба қалам омадаанд. Ғазали ошиқонаи зерин таҷассуми равшани ин хусусиятҳои сабки шоирони пешинро ба хотир меоварад:

*Тири нигоҳи ҷонон карда маро нишона,
Шуд синаам ҷароҳат, худро қунам гарона.
Гуфтам: “Расон ба васлат” рӯзе ба аҷзу зорӣ,
Гуфто: “Биё замоне дар суҳбатам шабона”.
Гуфтам: “Шудам гуломат, ман садқаи каломат”;
Гуфто: “Макун маломат бо мардуми замона”... (7,15).*

Ё ин ки дар дигар ғазал низ мо омезиши вежагиҳои сабки қадим ва унсурҳои сабки ҳиндиро ба мушоҳида мегирем, ки таркибҳои “хоби ғафлат”, “ноқай шавқ”, “ақба аз пеши корвон омадан” ҷанбаҳои наздик ба сабки ҳиндиро нишон медиҳанд.

*Ҳар замон ояд ба гӯшам аз пайи ҷонон навид,
То ба кай хобӣ ба ғафлат? Номаат поён расид!
Ноқай шавқат ба ҷавлон овару тай кун тариқ,
Ақбаҳо дар пеши роҳат ҷумлаи корвон расид... (2,448).*

Қамбархони Хучандӣ дар ашъори худ мақоми меҳнат ва аҳли меҳнатро боло бурдааст, ки ин аз гуногунрангии мавзӯоти шеърӣ вай дарак медиҳад. Ӯ аҳли ҷоҳ ва нафароне, ки ба ғайр аз хӯру хоб дигар ҳунаре надоштанд, ҳайвон ном мебарад. Дар канори ин, шоира новобаста аз ҷабру ғами рӯзгор дар дил орзуҳои зиёде мепарварид ва ҳар субҳро бо умеду орзуҳои нав истиқбол мекард:

*То ба кай хобӣ ба ғафлат, беҳабар з-асрори субҳ,
Хез, э гофил, нигар бо талъати дидори субҳ...*

*Иллоти дарди дилатро то ба кай чӯй даво,
Гар шифо дорӣ таманно, рав, ту шав бемори субҳ.
Хӯрдану хуфтан шиори худ макун ҳамчун баҳим,
Бош акнун, эй бародар, як шабе бемори субҳ... (7, 16).*

Ин андешаи шоира ҳамон ҳикмати шайх Саъдиро ба хотир меоварад, ки фармудааст:

*Хуру хобу хаиму шаҳват, шагаб асту чаҳлу зулмат,
Ҳаявон хабар надорад, зи чаҳони одамиат.*

Ё ин ки фалсафаи гузаштани умр ва гофил мондани инсон низ дар он ҳамчун як рукни андешаи ахлоқӣ шарҳу тафсири хосае пайдо намудааст:

*Во дарего, фурсати умри азизат шуд талаф,
Эй ба гафлат монда гофил, аз қарини нохалаф.
Ту агар огаҳ зи асли хилқати худ мешудӣ,
Гавҳаре будио гаштӣ, эй данӣ, санги хазаф.
Рӯзу шаб дар хӯрдану хуфтан туй ҳамчун баҳим,
Доббаи нафсе машав, минбаъд бихӯр камтар алаф! (2, 449).*

Қамбархони Хучандӣ ашъорашро тавассути корбандии санъатҳои ташбех, талмех, истиора, киноя, суолу ҷавоб ва ғайра музайян гардондааст. Забони шоира содаву равон, вале дорои маонии баланд мебошад:

*Бе ҷамолат пеши ошиқ суҳбати агёр талх,
Улфати нодону доно, дӯстон бисёр талх.
Булбули доно макун ҳамсӯҳбати зоги хасис,
Коми нутқи хушнаворо чун даҳони мор талх (2, 447).*

Ин ҷо “талхии суҳбат”, “доноии булбул”, “ҳамсӯҳбатии зоғ” ва амсоли ин аз вучуди санъатҳои ташбех, истиора ва маҷоз дарак медиҳанд.

Шоира дар давоми ҳаёти худ ҷабру ситам, ва бедодгарихои шайху зоҳидонро зиёд дидааст. Аз ин рӯ, ҳатто васиятномае ҳам навиштааст, ки дарду андӯхи ўро ба таври барҷаста ифода мекунад:

*Ба рӯзи маргам, эй ёрон, насозед нолаю афгон,
Биёред барбату мутриб, навозед чанги хушилхон...
Ба гирди тобутам созед гарибон, бекасон рақсе,
Дареғу ҳасрату афсӯс наво созед дастафшон.
Нагӯед зоҳиди худбин, барои таъзиям он рӯз,
Бихонед осии мискин, фақиру ошиқи риндон... (7, 17).*

Дигар аз бонувони суханвари ин давра Муаззамхони Хучандӣ мебошад, ки ў духтари Қамбархони Хучандӣ буда, соли 1249 ҳичрӣ (1833 мелодӣ) дар гузари Чоршанбеи маҳаллаи Масҷиди Савр ба дунё омадааст. Ҳанӯз аз ҷавонӣ бо қобилияти баланди худ аз дигар ҳамсолонаш фарқ мекард. Дар ташаккули истеъдоди эҷодиаш модараш Қамбархони Хучандӣ ва падараш Мулло Мирсаид нақши муассир гузоштаанд. Бино ба маълумоти Абдулманнони Насриддин “пас аз касби илму дониш, ҳамроҳ бо шавҳараш дар шаҳрҳои Самарқанду Қиззах сафар карда, то охири умр дар ҳамон ҷо мондааст. Дар синни 84- солагиаш (яъне соли 1917) дар Қиззах вафот кардааст (2, 451).

Дар асарҳои Муаззамхон ишора меравад, ки ҳаёти ў дар ғарибӣ, бо азобу ранҷ ва кулфатҳои зиёд сипарӣ шудааст. Шоираи ба ғаму дард гирифташуда аз чор фарзан-

даш паси ҳамдигар чудо мешавад. Вафоти фарзандон, ғаму андӯх, ғарибӣ ба саломатии шоира бетаъсир намонданд. Ў дарди дилашро тавассути ашъораш иброз мекард.

Ба рӯзи бекасӣ чуз ғам ғарибонро кӣ меурсад?

Ба ғайр аз дард, ҳоли дардмандонро кӣ меурсад?

Зи васли дӯстон маҳрум, ватанвайрона маҳзунем,

На волид, на валад, ин хонавайронро кӣ меурсад? (2, 451).

Муаззамхон ба монанди модараш Қамбархон шоираи зуллисонан буда, бо забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ашъор сурудааст. Тавре таъкид гардид, шоира умри худро ба хорию зорӣ гузаронидааст. Дар охирҳои умраш пиру бемадор ва фалаҷ гардида, дар бистари марг саҳифаҳои вопасини ашъорашро таълиф кардааст, ки аз сурудаи зерин ин маънӣ ба таври барҷаста хувайдост:

Ман шудам дар ҳаҷри ӯ, эй дӯстон,

Бемадору бемадору бемадор.

Хуфтаам дар бистари фурқат мудом,

Дилфигору дилфигору дилфигор... (2, 451).

Муаззамхони Хучандӣ яке аз шоираҳои барҷастаи аҳди хеш ба шумор рафта, афкори пурбаҳо ва ҳиссиёти нозуки худро дар шеър ба таври барҷаста баён намудааст. Дар равнақи эҷодиёти вай мутолеаи ашъори шоирони тоҷик ва ўзбек таъсири равшан гузоштааст. Аз шоирони ўзбек бештар эҷодиёти Алишер Навоӣ ва Фузулиро қироат мекард. Ҳатто ба як ғазали ўзбекии Алишер Навоӣ пайравӣ карда, ғазале эҷод намудааст. Маҳорати баланди шоираро ба назар гирифта, ҳамзамононаш ўро Зубунисои замони худ номиданд (7, 30).

Ашъори Муаззамхон ба таври кофӣ омӯхта нашудааст. Адабиётшинос Э.Шодиев истинодан ба азбори хешовандони шоира таъкид кардааст, ки ӯ ду девон тартиб дода будааст, яке ба форсӣ ва дигаре ба туркӣ. Аммо девони тоҷикии шоира то ҳоло дар дастрасӣ қарор надорад. Аз ашъори боқимондаи ӯ равшан хувайдост, ки бештар ба сабки қудамо шеърҳои равшан сурудааст.

Муаттархони Хучандӣ духтари Қамбархони Хучандӣ ва хоҳари Муаззамаҳони Хучандӣ шоираи соҳибхунари дигари ин давра ба шумор меравад. Бино ба маълумоти хешовандонаш ӯ 100-сол умр дида, аз хоҳараш Муаззамаҳон се -чор сол хурд будааст. Аз ин рӯ тахмин меравад, ки байни солҳои 1835-1840 дар Хучанд таваллуд шудааст. Бино ба маълумоти Абдулманнони Насриддин “Муддате дар шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр умр ба сар бурдааст. Солҳои охири умраш дар Хучанд сипарӣ шуда ва дар зодгоҳи худ ба дор-ул-бақо реҳлат кардааст (2, 453).

Ба таъкиди Эргашалӣ Шодиев “шеърҳои Муаттархон мисли шеърҳои Қамбархон ва Муаззамаҳон аз ҳамду наъти анъанавӣ иборатанд. Аммо шеърҳои Муаттархон дорои махсусияти хос буда аз ашъори модару хоҳар фарқ мекунанд. Дар ғазалу мухаммасҳои Қамбархони Хучандӣ ва Муаззамаҳон оҳангҳои шикоят ва танқиди замон пурқувват мебошад. Муаттархони Хучандӣ ба чуз ин ҳолатҳо ба тасвири манзараҳои табиат, фаслҳои сол диққати махсус додааст” (7, 43).

Ҳолати яъсу хирмони хешро бо истифодаи санъати нидо чунин баён доштаст:

Худовандо, ба маъюсӣ диламро мубтало кардӣ,

Ниҳоли қоматам аз бори меҳнат ҳам, дуто кардӣ.

Илоҳо, нахли умрамро ба дардат ошно кардӣ,

Дили оинам зангору рангам каҳрабо кардӣ (2, 453).

Шоира дар ғазали дигар аз факру фоқа ва ниёзи хеш шикоят кардааст. Ҳатто шеърҳои ошиқонааш низ аз ин оҳанг орӣ нестанд. Аз ин рӯ, ӯ ҳатто бо заноне, ки ки азобу ранҷ ва кулфатҳои зиёд доштанд, ба нолаи ҷонгудои онҳо ҳамсадо буд:

*Дар ин гулшан нишастам чун асирони Яман муҳтоҷ,
Чу булбул нола дорам, ашкрезон дар ватан муҳтоҷ.
Дар ин айёми гампарвар, чӣ ҳосил кардам андар бар,
Садо аз қорвон омад, вучуд андар кафан муҳтоҷ.
Дар ин майдони бедармон начидам як гули хандон,
Ба ҳолам сунбулон ҳайрону ман дар ин чаман муҳтоҷ (2,453).*

Аз ин сурудаи вай равшан хувайдост, ки унсурҳои сабки ҳиндӣ дар ашъори вай дида мешаванд. Масалан, дар байти аввал вожаи “гулшан” ба маънии дунё истифода шудааст. Дар баробари ин, маълум мешавад, ки ин ғазалро дар пайравии яке аз ғазалҳои модари худ бо ҳамин радиф эҷод кардааст.

Муаттархон дар шеъри “Дар шони сардии зимистон” манзараҳои фасли зимистонро ба тасвир кашида, онро ба аҳволи маиши мардум хеле устодона тасвир намулдааст:

*Дилам аз сардии фасли зимистон зор менолад,
Нафас дар хун дили печида тўтivor менолад.
Булут дар гардишу дар нола мегардад зи кўҳсораш,
Фалак чун дида барфи ариро хунбор менолад...
Зи махлуқоту ҳайвонот то одам фиғон карданд,
Ҳама аз ваҳми барфу қолаи бисёр менолад...
Фақирон сад, дусад фарёд бардастанд аз ҳезум,
На зар монда, на зўру дар талаб бисёр менолад.
Ятимон ранг зарду, оҳи зард аз дил ба ҷўш оранд,
Ба зери остона дидаи хунбор менолад... (2,454).*

“Қафас дар хун”, “дили печида”, “хунбор нолидани фалак”, “аз ҳезум фарёдбардаст шудан” аз ҷумлаи таркибҳои ҳастанд, ки бо шеваи пайравони Бедил сурудани онро бозгӯӣ мекунанд. Муаттархон ягона паноҳгоҳро дар Офаридгор мебинад. Ягона ӯст, ки меҳрубону рӯзибахш:

*Он раҳиме, ки ҳамеша раҳматаш паргоҳи субҳ,
Он ҳакиме, ки ҳаловат мефазояд кори субҳ.
Он, ки фаттоҳ аст, мифтоҳ дар калими ёди ӯст,
Мерасонад хатти раҳмат бин, ки аз ҷўйбори субҳ (2,455).*

Аз радифи ғазал хувайдост, ки он низ дар пайравӣ аз ғазалиёти Бедил эҷод шудааст, зеро бо ин қофия ва радиф дар девони Абулмаъонӣ чандин ғазал ҷой дорад.

Забони ашъори Муаттархон содаву раван, дилнишину фасеҳ буда, бештар дар сабки мутақаддимин эҷод шудааст. Агар қисми зиёди ашъори Муаззамахонро шеърҳои ўзбекиаш ташкил диҳанд, аз он Муаттархонро шеърҳои тоҷикӣ ба вучуд овардаанд. Агар Муаззамахон оламро зиндон, мотамсаро ташбеҳ карда бошад, Муаттархон онро “майдони бедармон унвон додааст:

Муаззамахон:

*Даҳр чун мотамсаро, дар он касе дилиод нест,
Бар ҳама халқон бувад ин хона зиндон, гам маҳўр.*

Муаттархон:

Дар ин майдони бедармон, начидам як гули хандон,

Ба ҳолам сунбулон ҳайрону ман дар ин чаман мӯҳтоҷ (6, 335).

Муаттархон ҳарчанд зиндагии бисе душворро паси сар карда бошад ҳам, аммо аз ӯ мероси гаронбаҳое боқӣ мондааст, ки ба таври кулӣ ханӯз чамъоварӣ нашоудааст.

Бифазилати Хучандӣ аз бонувони дигари суҳанвари ин давра мебошад, ки соли 1862 дар шаҳри Хучанд дар оилаи Хайринисо шоира ба дунё омадааст. Бино ба маълумоти устод Абдулманнони Насриддин “модараш Хайруннисо таъби шеър дошт. Падари ӯ Қорӣ Абдуллоҳ аз фузалои Хучанд маҳсуб мешуд” (2, 457).

Вақте ҳамагӣ панҷ сол дошт, модараш вафот кард, падараш низ бармаҳал аз олам рафта буд. Бинобар ин фарзанди якҷаву ягонаи оила Бифазилат дучори ҳаёти пуразоб гардид. Бино ба маълумоти баъзе сарчашмаҳо Хайринисо тахминан соли 1827 ба дунё омада, 38-40 сол умр дидааст. Зиндагии пурмашаққатеро паси сар карда, соли 1867 дар зодгоҳи худ вафот кард.

Бифазилат шеърнависиро бармаҳал оғоз карда, баробари эҷоди мисраъҳои дилкаш, дар кашидадӯзии рӯйҷову сӯзаниҳо маҳорати хосае дошта, дар байни халқ ҳамчун “Биотуни қаламкаш” машҳур будааст.

Бифазилати Хучандӣ шеърхояшро бо ду забон - тоҷикӣ ва ўзбекӣ эҷод кардааст. Бино ба маълумоти Эргашалӣ Шодиев “яке аз дастнависҳое, ки ба қалами Бифазилат мансуб аст “марсияи Бифазилат” ном дорад. Ин дастнавис аз 18-саҳифа иборат буда, 10-саҳифаи онро шеърҳои худи шоира ва саҳифаҳои сониро шеърҳои Раҳимбой Машраб дар бар мегирад. Дар натиҷаи паридани ранги ҳарфҳо ва даридани пораҳои саҳифаҳои он хондани баъзе ҷойҳо тамоман мушқил мебошад” (7, 55).

Шеърҳои марсияи Бифазилати Хучандӣ сохти аҷибе доранд. Онҳо бо ду забон эҷод шуда, мисраъҳои аввал бо забони ўзбекӣ, дар миёни онҳо бо забони тоҷикӣ ва охири шеър боз ҳам бо забони ўзбекӣ таълиф шудаанд.

Шеърҳои Бифазилати Хучандӣ дар мавзӯҳои шиква аз замона, ғарибиву бекасӣ, нодорӣ эҷод шуда, шоира нолақунон дар хусуси заррае рӯйи ҳаловатро надиданаш чунин менависад:

*Худовандо, чи бад кардам, асири дарду ғам гаштам,
Чи бад кардам, кафили ин ҳама ҷабру ситам гаштам.
Ҳама умрам ба дарду ғуссаю ранҷу алам гаштам,
Зи дасти бекасӣ аз зарраи хошок кам гаштам (8, 126).*

Мутолиаи шеърҳои ҳузнангези шоира собит месозад, ки Бифазилати Хучандӣ аз нобасомониҳои замона азияти зиёде кашидааст. Солҳои зиёд дарди бефарзандӣ аз тарафи дигар ӯро ранҷ меод. Дартар шоира соҳиби як духтар шудааст.

Бифазилат дарду аламҳои худро бо шеър суруд ифода мекард, аммо гӯё қалам низ дар тасвири кулфатҳои ӯ очизӣ мекашид:

*Агар ман арзи ҳол гӯям забонам лол мегардад,
Зи аҳволам баён созам, қалам беҳол мегардад.
Зи аҳволам ҳама халқон парешонҳол мегардад,
Зи сират ин тани фарсудаам помол мегардад (8, 126).*

Бино ба маълумоти Эргашалӣ Шодиев “Дастнависи дуҷуми Бифазилат аз 100-саҳифа зиёдтар буда, асосан дар шакли баёз аст. Дар он дар қатори шеърҳои худи ин шоира, асарҳои Ямин, Мунирӣ, Нозук, Ғиёсуддин ва ғайраҳо ҷой доранд. Шоира бар ин баёз низ шеърҳои дузабонаи худро ворид кардааст.

Дар баёзи Бифазилат рӯбиҳои хеле бисёр ҷой гирифтаанд, ки нақши ӯро дар эҷоди ин навъи шеърӣ бозгӯӣ мекунанд:

---

*Дидам, санама кӯза ба даст меояд,
Аз дидани ӯ дил ба ҳавас меояд.
Гуфтам: “Санамо, бидеҳ маро як бӯса?”
Хандида ба гамза гуфт, ки “Кас меояд!” (8,127).*

Дар катори рубоиву дубайтихо шоира якчанд барфиҳо низ эҷод кардааст. Барфии зерини ӯ ба шакли мувашшаҳ навишта шудааст, ки агар сархарфҳои онро чудо кунем, ба алифбои арабӣ БАҶФҶ ҳосил мешавад:

*Ба чашимони хуморолудаат, э моҳ, гирифтаорам,
Рухат бинмо, қиёмат кун, аҷоиб номае дорам.
Ҷидоят мекунам ҷонро, сарат гардам, намедонӣ,
Ягон ҳарфе зи ҳар мисраъ ба хидмат муддао дорам (7,58).*

Миёни мероси адабии шоира Бифазилати Хучандӣ, ки ба мо дастрас аст, ба ҷуз аз баёзҳо мактубҳои назмию насрӣ низ мавҷуданд, ки онҳо низ бо ду забон таълиф шудаанд, аз ҷумла яке аз мактуботи вай ҷунин оғоз мешавад:

“Дуою салом аз ҷониби дӯсти камсухан ба ҷониби он дилбари нозукбадан, ба ҷониби маҳбуби ширинсухан, офтобталъату муштарисоат, зебоқаду охучашм, лоларӯю сунбулмӯй, кабки хучастаи фарҷомӣ, мавлӯӣи хубби миёни, ҳамчун сарви хиромон, лаби ҳуққаю дандони марҷон, яъне банолаи марҳамат надида, ҳалқаи бандагии шуморо дар гӯш карда ҳастам...” (7, 58).

Дигар аз шоираи ин аҳд Шарифабӣи Оҷизи Хучандӣ мебошад, ки бино ба қавли устод Абдулманнони Насриддин “Аз ҷумлаи шуарои муҳочир аст, ки дар Арабистони Саудӣ рӯзгор ба сар бурдааст” (2, 458). Дар бораи зиндагӣ ва рӯзгори шоира муаллифи “Армуғони Саббоқ” ҷунин навиштааст: “Оҷиз таҳаллуси Шарифабӣи бинти Домуллои Бедил ҳастанд, ки завҷаи афифаи Домулло Низомуддини Марғилонӣ ва модари Абӯбакр Махдуми Сидқӣ мебошанд. Дар соли 1319 ҳичрии қамарӣ чашм ба дунё кушудаанд. Ин зот бисёр зани бобарака буданд, ки соҳибаи набераву абераҳои зиёде будаанд, бисёр солеҳаву обида ва бисёр духтаронро тарбияи динӣ ва адабӣ додаанд. Ба ҳар се забон –арабӣ, форсӣ ва туркӣ шеър гуфтаанд” (1,179). Абдулманнони Насриддин дар китоби “Тазкираи шуарои Хучанд” 40-байт аз ашъори Шарифабӣи овардаанд, ки асосан онҳо аз “Армуғони Саббоқ”-и Шайх Абдулқодир Кароматуллоҳи Саббоқ гирифта шудаанд. Яке аз намунаҳои ашъори ӯ ҷунин омада:

*Аввало, бодо Худоят, аз ту розӣ, эй писар,
Дувумин, бошад шафоатхоҳи ту хайр-ул-башиар.
Севумин, ҳар ҳоҷате дорӣ, раво созад Худо,
Мақсадат гардад ҳусули боги умрат пурсамар (2, 458).*

Дар ин сурудаи хеш шоира ба писари худ мурочиат карда, дар бораи иштиёқи худ аз падару модар, ғарибӣ ва кулфату ранҷҳои дидааш нақл кардааст. Аз сабаби он ки меҳнати тоқатфарсои он замона шоираро тамоман ранҷуру дилшикаста гардонида буд, ӯ ба фарзандаш мегӯяд, ки ту бар ман на писарӣ, балки падар астӣ, ҷунки шоира тавре гуфта омад, дур аз падару модар дар ғарибӣ зиндагонӣ мекард:

*Дар замони волидайн азбас таваллуд ёфтӣ,
Ман намегуям туро фарзанд, мегӯям падар.
З-оби навмедӣ машӯ рӯи маро, раҳме намо,
Аз қарам, ҷоно, ба чашими марҳамат сӯям нигар (2, 459).*

Шеърҳои шоира дар мавзӯҳои дурӣ аз ёру диёр, бекасӣ, нодориву ғарибӣ ба қалам омадаанд. Шоира дар яке аз шеърҳои ба даргоҳи Худованд шукргузори

карда, ҳама буду набуди дунёро аз ӯ медонад. Шоира ба муносибати таваллуди набераи худ Абдулҳодихон таърихе навишта, дар зимн оид ба ин набераи шоира бояд гуфт, ки ӯ писари Қорӣ Фотеҳ бинни Абдулатифи қўқандӣ, қияни Абӯбақр маҳдум мебошанд ва низ домод ҳам. Аммо дар аввали ҳол номашон Файзуллоҷон буда, сипас ба Абдулҳодӣ маъруф шудаанд (4, 150):

*Ҳазор шукр ба даргоҳи Холиқи якто,
Ки аз хизонаи гайбӣ ато фиристод ба мо.
Яке хуҷистатисар, к-аз шарофати қадамаи,
Зи гусаву гаму андӯҳ ёфтем раҳо.
Чӣ гуна шукри чунин зотро ба чо орем?
Ки доимо дари лутфаи ба бандагонаи во... (2, 460).*

Дар маҷмӯъ, аз баррасии мавзӯъ ва мундариҷа, инчунин сабки суҳани бонувони суҳанвари Хучанд дар асрҳои нуздаҳ ва ибтидои бист бармеояд, ки дар ин давра асосан шаш нафар занони суҳанвар зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Дар миёни мероси адабии онҳо асосан жанри ғазал нақши муҳим дошта, дигар навъҳои шеърӣ, аз ҷумла рубой низ ба мушоҳида мерасад. Бо сабаби ривочи мактаби пайравони Бедил дар ин аҳд дар сурудаҳои ин бонувон ҳарчанд унсурҳои ин мактаби шеърӣ ба назар мерасад, ҳамзамон қисмати дигари ашъори онҳо дар сабки қудамо суруда шудааст. Дар эҷодиёти бонувони суҳанвари охири асри XIX ва ибтидои асри XX-и ҳавзаи адабии Хучанд мавзӯи шикоят аз замон, махсусан аз душворихою машаққатҳои зиндагӣ мавқеи махсусро ишғол мекунад.

Пайнавишт:

1. *Армуғони Саббоқ. Ғирдоварда Шайх Абдулқодири Кароматуллоҳи Саббоқ. Мадинаи мунаввара*, 1410 ҳ.қ. –С. 179.
2. *Насриддин, А. Тазкираи шуарои Хучанд / А. Насриддин.-Хучанд: Ношир, 2015.- 510с.*
3. *Раҳмон, Э. Чехраҳои мондағор./ Э. Раҳмон. –Душанбе: Эр-граф, 2016.-С.275 – 278.*
4. *Тазкираи Сибоқ. Баргаронандаи матн аз хати форсӣ ба кирилӣ Маъруф Отаҳонзода. Ўзбекистон: Фан, 2007.- С.149- 152.*
5. *Усмон, Т. Бисту се адиба/ Т. Усмон. –Сталинобод, 1957.- 126с.*
6. *Ўрунова, М. Бонувони суҳанвари Хучанд. Хваканта-Хучанд. (Маҷмӯи мақолаҳо), муҳаррири масъул Ҷӯразода Ҷамшид/ М. Ўрунова. –Хучанд: Ношир, 2016.-С.327- 337.*
7. *Шодиев, Э. Шоираҳои тоинқилоби Хучанд/ Э. Шодиев. –Хучанд: Ирфон, 1986. – 62 с.*
8. *Шодиев, Э. Тазкираи шоирони Хучанд/ Э. Шодиев.- Хучанд: нашириёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1996. –151 с.*

Reference Literature:

1. *Sabbok`s Present. Compiler: Shaikh Abdulkodiri. Karomatullokh Sabbok. – Medina, 1410hijra. – p. 179.*
2. *Nasridin A. Anthology of Khujand Poets // A. Nasridin. – Khujand: Publisher, 2015. – 510 pp.*
3. *Rakhmon, E. Exhausted Faces // E. Rakhmon. – Dushanbe: Er-Graph, 2016. – pp. 275 – 278.*
4. *Sibok`s Anthology. Transposition of the Text from Arabic Script into Cyrillic. Maruf Otahonzoda. – Uzbekistan: Science, 2007. – pp. 149 – 152.*
5. *Usmon T. Twenty three Women-Poetesses. – Stalinabad, 1957. – 126 pp.*
6. *Urunova M. Women-Poetesses of Khujand. – Khavakanta-Khujand. Collection of articles // M. Urunova. – Khujand: Publisher, 2016. – pp. 327 – 337.*
7. *Shodiyev E. Pre-revolutionary Poetesses of Khujand.// E. Shodiyev. – Khujand: Cognition, 1986. – 62 pp.*
8. *Shodiyev E. Anthology of Khujand Poets // E. Shodiyev. – Khujand: Rahim Jalil publishing-house, 1996. – 151 pp.*